

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім.О.О.ПОТЕБНІ

ДАНИЛЕНКО ЛЮДМИЛА ІВАНІВНА

УДК 808.50 : 003 : 415.61

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ
ЧЕСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

10.02.03 - слов'янські мови

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1997

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України.

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, радник дирекції Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України Русанівський Віталій Макарович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор, зав.відділом теорії і практики мовної комунікації та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України Багмут Алла Йосипівна

кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янського мовознавства Полтавського державного педагогічного інституту ім.В.Г.Короленка Баландіна Надія Францівна

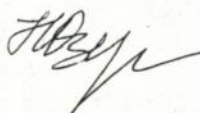
Провідна установа - Одеський державний університет ім.І.І.Мечникова, кафедра загального та слов'янського мовознавства

Захист відбудеться 23 грудня 1997 року о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26172.01 при Інституті мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України (252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні та Інституту української мови НАН України.

Автореферат розісланий "21" листопада, 1997 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради доктор філологічних наук професор

 Н.Г. Озерова

Загальна характеристика роботи

Актуальність теми. Проблема глибинних зв'язків між мовою і культурою, мовою і етносом, мовою і національною ментальністю є невичерпною для лінгвістики. Вона набула особливої ваги у наш час відродження національного самоусвідомлення, національної культури.

Різним аспектам взаємозв'язку понять мова - культура - етнос присвятили свої праці українські та російські мовознавці В.М.Русанівський, М.І.Толстой, В.М.Мокієнко, Є.М.Верещагін, В.Г.Костомаров, В.М.Телія, О.Б.Ткаченко, В.Д.Ужченко, Л.Г.Авксент'єв, Б.М.Ажнюк.¹

Національно-мовний комплекс питань є актуальним, і для богемістики. Відомий чеський лінгвіст І.Немец підкреслював: «питання чеської національної самобутності сьогодні є знову назрілим. Вважаємо за необхідне звернути увагу на те, як виявляється чеська самобутність у світлі мовознавчої науки»². У чеському мовознавстві етнолінгвістику розбудовували Б.Гавранек, Ф.Данеш, В.Скалічка, І.Немец, Я.Горалек.

Серед національно-специфічних компонентів культури мова займає провідне місце, вона є одним з найвиразніших репрезентантів національної самобутності. І якщо мова - душа народу, то фразеологія - душа мови. Саме на фразеологічному рівні національно-культурні особливості мовної системи виявляються найбільш яскраво і своєрідно.

Національно-культурна семантика фразеологізмів вивчалася на матеріалі української, російської, польської, германських і

¹ Русанівський В.М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності // Мовознавство. - 1993.

№ 6. - С. 3-13; Толстой Н.И. Язык и культура (Некоторые проблемы славянской этнолингвистики) //

Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики. Восточная научная

конференция. М., 1991. - Ч. 1. - С. 5-22; Мокієнко В.М. Идеография и историко-этимологический

анализ фразеологии // Вопр. языкознания. - 1995. - № 4. - С. 3-13; Верещагін Е.М., Костомаров В.Г.

Язык и культура. Лингвострановедение и преподавание русского языка как иностранного. - М.: Рус.

язык, 1983. - 248 с.; Телія В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингво-

культурологический аспекты. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. - 285 с.; Ткаченко О.Б.

До проблеми мовної стійкості // Мовознавство. - 1991. - № 2. - С. 14-18; Ужченко В.Д., Авксент'єв Л.Г.

Українська фразеологія. - Харків: Основа, 1990. - 167 с.; Ажнюк Б.М. Англійська фразеологія у куль-

турно-етнічному висвітленні. - К.: Наук.думка, 1989. - 134 с.

² Němec I. Čeština jako nositel národní svébytnosti a nadnárodních hodnot // Slavica. - 1993. - R. 62. - Seš. 1. -

S. 9., а також Němec I. Odras předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce // Slovo a slovesnost.

-1994. - № 4. - S. 263-269; Němec I., Horálek J a kol. Dědictví tečí. - Praha: Panorama, 1986. - 468 с.

романських мов. У цьому аспекті фразеологічні одиниці (ФО) чеської мови ще недостатньо вивчені. Вони вперше стають предметом окремого дисертаційного дослідження.

Мета роботи - проаналізувати національно-культурні особливості семантики чеських фразеологізмів. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань: 1) визначити основний об'єм чеських фразеологізмів національно-культурної семантики; 2) описати етнокультурні параметри національно маркованих компонентів у складі чеських фразеологізмів; 3) виділити основні фразеотематичні поля, у яких система образних уявлень виявляється найбільш рельєфно; 4) дослідити особливості фразеологічної номінації в синхронно-діахронному плані з урахуванням екстралінгвістичних чинників мотивації; 5) визначити способи відображення національно-культурних особливостей семантики чеських фразеологізмів.

Об'єктом дослідження є фразеологізми чеської мови як носії національно-культурної інформації. До аналізу фрагментарно залучається матеріал української, російської, білоруської, словацької, польської, німецької та деяких інших мов з метою створення більшої контрастності або паралелізму.

Джерела дослідження. Основними джерелами досліджуваного матеріалу є такі словники: *Slovník spisovného jazyka českého, d. I - IV*, Praha, 1971; *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Příkladování. Výrazy neslovesné. Výrazy slovesné*, Praha, 1983 - 1994; J. Zaorálek. *Lidová rčení*, Praha, 1963; Frant. Lad. Čelakovský. *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*, Praha, 1949; Словник української мови в 11-ти томах; Фразеологічний словник у 2-х книгах (за ред. Л.С.Паламарчука); фразеологічні словники інших мов. Ілюстративний матеріал було зібрано з творів чеської художньої та публіцистичної літератури XIX - XX ст.

Методика дослідження. Дослідження проводиться в синхронно-діахронному плані з використанням методів лінгвокраїнознавчого, етнолінгвістичного, зіставного аналізу, структурно-семантичного моделювання, лінгвістичного опису.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що це перший досвід лінгвокраїнознавчого і етнолінгвістичного аналізу чеської

фразеології у вітчизняній богемістиці. У дисертаційній роботі вивчаються особливості етнокультурної мотивації чеських фразеологізмів із залученням етнографічних, фольклорних, міфологічних, біблійних джерел, подаються уточнення деяких словникових тлумачень чеських фразеологізмів. Вперше у зіставному плані через призму рідної фразеології розглядається явище семантичної самобутності у системі чеської фразеологічної номінації.

Теоретичне значення дисертації полягає у висвітленні однієї з важливих проблем сучасної лінгвістики - взаємовідношення семантики мовних одиниць і національної культури, у поглибленні відомостей про національно-культурні особливості фразеологічної системи чеської мови.

Практичне значення. Результати дослідження і зібраний фактичний матеріал можуть бути використані у лексикографічній практиці, зокрема при уточненні і доповненні словникових статей, у яких національно-культурна семантика не отримала достатнього висвітлення, при укладанні українсько-чеського розмовника, у вузівських курсах чеської мови як іноземної, лінгвокраїнознавства, теорії і практики перекладу, у спецкурсах і спецсемінарах з контрастивної фразеології.

Апробація роботи. За результатами дисертаційного дослідження було виголошено доповіді на Всеукраїнській науковій конференції «Провідні лінгвістичні концепції кінця ХХ ст.» (Львів, 1996), Міжнародній науковій конференції «ХІІІ Оломоуцькі дні русистів» (Чехія, Оломоуц, 1997), Міжнародній науковій конференції «Проблеми зіставної семантики» (Київ, 1997). Дисертація обговорювалась на засіданні Відділу західно- і південнослов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Основні положення дисертації викладені у 10 наукових працях.

Структура дисертації. Дисертація обсягом 197 сторінок комп'ютерного набору тексту складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (274 найменування).

Основний зміст дисертації

У вступі обґрунтовується актуальність дослідження, розглядається стан наукової розробки теми, визначаються мета і завдання, об'єкт, джерельна база та методологічні засади, характеризується теоретичне і практичне значення дисертації, формулюються основні концептуальні поняття і лінгвістичні терміни, прийняті у роботі.

У першому розділі «Національно-культурні особливості денотативно-сигніфікативного компонента значення» вивчаються питання етнокультурних параметрів власних назв у складі чеських фразеологізмів, семантичні особливості етнонімів і відетнонімних назв, у яких відбилися етнічні стереотипи очима чеської лінгвокультурної спільноти, розглядаються окремі ідіоетнічні реалії і безеквівалентна лексика, що маркують ФО «національним тавром». Передусім це ономастична лексика - топоніми та антропоніми.

Групу фразеологізмів, до складу яких входять питома чеські топоніми, утворюють, наприклад, вирази *to je staré jako Praha, být (už) z Prahy doma, stověžatá Praha, být křtěný Vltavou, to je jasné jako Brno, ostuda jako Brno* та ін. Характерною особливістю фразеологізмів цього типу є функціональна близькість ономастичного компонента до власного імені. І це цілком закономірно, бо такий компонент відбиває конкретні, одиничні уявлення. Однак помилково було б зводити роль топонімів у складі фразеологізмів до простих назв географічних об'єктів. У внутрішньофразовому контексті компоненти-оніми наділені важливими конотативними значеннями, набувають, за висловом чеського мовознавця І.Немеця, «рідного присмаку», який викликає в іншомовному колективі відчуття специфічного мовно-культурного простору.

Фразеологізми з компонентами-антропонімами становлять особливо колоритний пласт будь-якої національної фразеологічної системи. Чеську антропонімію традиційно репрезентують імена *Jan /Honza, Jozef/Pepík*. Характерною особливістю антропонімів як компонентів фразеологізмів є їхня здатність узагальнювати певні характеристики, «символізуватися». Цей процес виразно виявляє

свою дієвість на прикладі імені *Jan*, яке вирізняється найбільшою фразотворчістю в чеській мові. Ім'я *Jan* і похідне від нього *Honza* набули типізації під впливом фольклорних традицій, внаслідок чого виникли фразеологізми, у яких ці імена визначаються емоційно-оцінним характером і виступають як загальні назви: *dělat ze sebe janka*, *být z něčeho (celý) janek*, *hloupý/splašený/potrhlý janek*, *hloupý (český) Honza*, *být/tvářit se jako hloupý Honza* та ін. На відміну від імені *Іван*, яке у східнослов'янських мовах має узагальнено-символічне значення, у чеській мові перелік імен з подібною конотацією дещо ширший: в одному ряду з *Jan* стоять імена *Vávra*, *Vášek*, *Franta*.

Чеське ім'я *Jan* співвідноситься з українським *Іван*, російським *Иван/Ванька*, пор. українську та російську ФО *валяти/корчити дурня*, *валять ваньку*. Чеській мові також відоме ім'я *Ván'a*, *Vaněk* у складі ФО *poradit se s Van'kem*, (букв. «порадитися з Ванькою»), але воно не має жодного відношення до російського *валять ваньку*, і вживається у значенні «швидко і боягузливо утекти». Чеське ім'я *Vaněk* - це простонародна форма імені *Václav*, поряд з *Váša*, *Vášek*. На сьогодні, очевидно, неможливо з гарантією достовірності пояснити етимологію цього виразу. Він побутує у мові щонайменше 400 років. Зв'язок цього виразу з німецьким звуковим відповідником *wanken* «хитатися, коливатися, похитнутися»¹ видається нам малоюмовірним.

Інформація компонентів-онімів у складі чеських фразеологізмів поділяється на два типи: 1) мовний і 2) енциклопедичний. У мовному типі інформації власного імені виявляється ставлення мовця до об'єкта, напр. *srdce Evropy* «Чехія, Прага», *stověžatá matička (Praha)* «Прага», *Zlatá kaplička (nad Vltavou)* «Національний театр в Празі». Енциклопедичний тип інформації власного імені включає комплекс знань, які належать до рівня культурної компетенції носіїв мови, але є затемненими в іншомовному колективі. Такі фразеологізми потребують лінгвокраїнознавчого коментаря. Сюди відносяться вирази, у яких відбиті чеські реалії, ремінісценції історико-соціального, національно-літературного і фольклорного плану. Наведемо деякі приклади: *je tu jako na pražském/Pražném*

¹ Čeština všední i nevšední / Věd. red. prof. Dr. V.Šmilauer. - Praha: Academia, 1972. - S.346.

mostě, utéct z Bohnic/Kateřinek, pamatovat (ještě) Žižku, dopadnout/pochodit jako sedláci u Clumce, dědic české země, dělat ze sebe Švejka/švejkoviny, (být) silný jako Bivoj, děd Vševed.

Своєрідної маркованості у складі чеських фразеологізмів набули етноніми - назви народів, етнографічних груп, народностей і націй.

Через опозицію «свої - чужі» встановлюється власна національна ідентичність, яка виявляється у мові через широкий спектр оцінних, здебільшого негативно забарвлених, значень. Для чеської фразеології релевантними виявилися такі етноніми: німці, голландці, угорці, турки, татари, словаки, євреї, цигани. Деякі етноніми представлені поодинокими прикладами.

Аналіз цієї тематичної групи показав, що різнопланові етнічні стереотипи зумовлені геополітичними та культурно-історичними чинниками. Відповідна психологічна установка провокує упереджене ставлення до сусідів і є поштовхом для формування їх негативного мовного образу. Період німецького впливу на чеські землі, який мав і позитивні наслідки, все ж серед простого народу загалом оцінювався як негативний. Звідси значна кількість фразеологізмів з пейоративними конотаціями, пор.: *zubi se jako Němec na jelito, dělat si Němce z někoho, to je Němec jako poleno; všude lidé, v Chomutově Němci; svoji nejsou Němci, nedají zahynout* (пор. укр. *свої люди не татари, не дадуть на поталу*). Дружба народів - це оптимістична ідея новітнього часу. Народи не дружать, вони співіснують і поки що будують спільний європейський дім (чеська ФО *společný evropský dům*). І якщо далекі країни та їхні жителі викликають подив перед екзотикою (пор. *být zmalovaný jako Indián, být opálený jako Indián*), то близькі сусіди - це часто об'єкт несприйняття або й роздратування.

Значна частина фразеологізмів з компонентами-етнонімами та відетнонімними означеннями не має безпосереднього історико-політичного контексту, а відбиває особливості господарського і культурного життя інших народів, напр.: *turecké hospodářství, být pro někoho španělskou vesnicí, s klidem Angličana/anglický klid, široká ruská duše, kanadský žertík, špinavý jako cikán, mluvit do někoho/koukat do něčeho jako Slovák do hodin*.

Виразний національний колорит притаманний тим фразеологізмам, до складу яких входять ідіоетнічні реалії та

безеквівалентна лексика. У чеській фразеології цей тип фразеологізмів репрезентують усталені вирази з назвами грошових одиниць і одиниць довжини, назвами страв і напоїв, а також релігійних свят католицької церкви.

Для українсько-чеського зіставлення цікавими є фразеологізми *zakopaná hřivna* «закопаний талант» і *zakopat svou hřivnu* (букв.: закопати свою гривню) «закопати свій талант», у яких виявляється архаїчне переносне значення слова *hřivna* «талант».

Серед фразеологізмів, компонентами яких є назви одиниць міри, на особливу увагу заслуговує вираз *povědět/ukázat někomu, zač je toho loket* «суворо покарати когось». У словнику чеської фразеології та ідіоматики походження цієї ФО пов'язується із ситуацією називання у сукнарів надмірно високої ціни одного метра полотна. На нашу думку, цей вираз є біблійного походження (див. Біблія. Книга пророка Захарія, гл. 5). У цьому контексті можна пояснити також походження іншої етимологічно затемненої ФО¹ *ukázat někomu, zač je v Pardubicích perník* «суворо покарати когось». Вихідною структурно-семантичною моделлю «*ukázat, zač je něco = potrestat*» для ФО *ukázat někomu, zač je v Pardubicích perník* був біблійний вираз *ukázat někomu, zač je toho loket*. Підкреслимо, що обидва ці фразеологізми подаються у згаданому словнику як синоніми. Імовірно, поширившись у професійній сфері сукнарів, вираз *ukázat někomu, zač je toho loket* набув вторинного тлумачення, пов'язаного зі значенням слова *loket* «застаріла міра довжини». Чеський або празький *loket* дорівнював приблизно 59 см, пізніше замість празького ввели віденський *loket*, який становив приблизно 78 см. Різниця цих мір дозволяла нечесним працівникам обмірювати замовників, тим самим їх «карати». Пор. українські та російські ФО, у яких внутрішня форма також мотивується назвами застарілих одиниць міри: укр. *узнати, почому фунт/ківш/пуд/корець лиха*; рос. *узнять, почем фунт лиха* «бути покараним».

Група чеських фразеологізмів є національно маркованою внаслідок репрезентації релігійних свят католицької церкви. Звернімо увагу, що згідно з тлумаченнями чеських фразеологічних словників (томи *Přirovnání* та *Výrazy neslovesné*) ФО

¹ В. Мокшєнко, Л. Степанова, Т. Малінські. Русская фразеология для чехов. - Olomouc: Vydavatelství univerzity Palackého, 1995. - S. 8.

Škaredá/Popeleční středa, tvářit se/mračit se jako Škaredá středa означають останню середу перед Великоднем. Залучення до аналізу лінгвістичних та етнографічних джерел¹ дозволили дійти висновку, що цій середі належить інша хронологічна дата, а саме: це перший день 40-денного Великого посту, тобто між першою середию Великого посту і Великоднем лежить дистанція в 40 днів. *Škaredá/Popeleční středa* наступала в католицькій церкві після масничного вівторка - *masopustní útery*. Три останні дні перед Великим постом - неділя, понеділок, вівторок - були кульмінацією масничних розваг. У Франції, як зазначав М.М.Бахтін, масничний вівторок дістав назву «*mardi gras*», тобто «жирний вівторок» на останньому тижні перед Великим постом. Це був час веселих карнавальних дійств: жартів, сміху, гостювань. Епітет *škaredá* «бридка, недобра» перша среда католицького Великого посту отримала в народі, мабуть, тому, що являла собою різкий контраст порівняно з учорашнім вседозволеним масничним вівторком: *Po masopustním úterku se středa škaredí. J.Sládek*², пор. українське прислів'я *Ой, масничко, яка ти була! Якби тебе сім неділь, а посту одна*. Під час Великого посту не просто заборонялися будь-які веселощі й розваги, піст - це підкреслена «антирозвага». Звідси друга образна синонімічна назва першої середі католицького Великого посту - *Popeleční středa*, коли відбувався церковний обряд «позначання» на чолі віруючих хреста свяченим попелом, що символізувало марноту марнот цього світу.

У другому розділі «Національно-культурні особливості конотативного компонента значення» досліджуються специфічні конотації неспецифічних концептів - фразеосемантичні поля «природа», «час», «соціальні оцінки», «етикет».

На специфіку внутрішньофразового контексту семантичного поля «природа» впливають такі слова, як *hora, buk, jedle, houba, zelí, růže, len, chrpa, pomněnka, čekanka, karafiát, fialka, chudobka, lilie*. Самобутнє художнє бачення світу, особливості природно-географічного середовища зумовлюють вибір компонентного складу

¹ *Slovník spisovného jazyka českého*. - Praha: ČSAV, 1971. - D. II. - S. 754, 1182; *Popeleční středa // Český lid*. - 1900. - R. 9. - № 3. - S. 223-224; *Spilka J. Rukopisná sbírka staročeských pranostik // Český lid*. - 1964. - R. 51. - № 5-6. - S. 314.

² *Příruční slovník jazyka českého*. - Praha: Státní nakladatelství, 1936. - D. II. - S. 732.

фразеологічних одиниць, наділення їх мовно-образною символікою, специфікою еталона порівняння.

Аналіз фразеологічного матеріалу семантичного поля «час» засвідчив, що мовні і культурно-світоглядні процеси тісно пов'язані, і розглядати їх слід у нерозривній єдності. Фізична і філософська природа часу освоювалася свідомістю людини протягом століть. Ту епоху, коли люди жили у «природному часі», визначаючи його за природними ресурсами - сонцем, водою, піском, нагадує усталений вираз *hodina vypršela, hodinka se mu dosýpá*. Чітка невизначеність часового відрізка стародавньої *hodiny*, її первісне позначення взагалі певного проміжку часу відбилися на семантиці ФО *držet/světít černou hodinku* «потемки бесідувати у приємному товаристві».

Особливого значення надавалося сакральному часу. Фразеологічно маркувалися переломні періоди доби - північ, полудень, схід і захід сонця і т.п.: *v pravou půlnoc, hodina duchů, udělat něco v hodině dvanácté, vstávat se sluncem, v časných ranních hodinách*. Опозиція день - ніч і, як наслідок, позитивні і негативні конотації цих понять у чеській фразеології ґрунтуються на дохристиянських міфологічних уявленнях. М.І.Костомаров зазначав, що найсуттєвіша частина язичництва слов'янського стосується світлопоклоніння: *černá noc - bílý den, ošklivý/škaredý jako noc, po celý boží den, to je jasné jako den*.

З точки зору вияву своєрідності фразеологічної номінації у темпоральних виразах цікавою є ФО *psí dni*. Крім прозорої мотивації «похмура погода» (букв. «собачі дні»), вона має ще одне значення «спекотливий період між 22 липнем і 22 серпнем». Саме у цей час Сіріус, найяскравіша зірка сузір'я Великого Пса, з'являється на східному небосхилі.

Уявлення про час знайшли своє відображення у календарі. За даними досліджуваного нами чеського фразеологічного матеріалу, образно позначеними виявилися понеділок, середа, п'ятниця. Вони наділені стійкими конотаціями, пов'язаними з негативним, несприятливим началом: *modrý pondělek, Škaredá středa, černý pátek*.

Фразеологічний фонд чеської мови впродовж свого історичного формування нагромадив одиниці, які містять соціальні оцінки -

погляди на сімейні події: шлюб, народження і життя людини, її смерть.

Позначення поняття «брати шлюб» чеськими фразеологічними засобами є як експресивним, так і неекспресивним, або, за образним визначенням В.М.Мокієнка, - це «фразеологічна поезія і фразеологічна проза»: *strčit hlavu do chomoutu, uvázat si ženskou na krk, manželské okovy/jho, svázat ruce // založit si rodinu, uzavřít manželství, vstoupit do stavu manželského* тощо.

З архаїчними ритуалізованими весняно-літніми молодіжними гуляннями і дошлюбними іграми пов'язана семантика чеських фразеологізмів *stavět máj* «ставити ритуальне дерево, прикрашене квітами і стрічками» та *svatojánské ohně* «купальські вогні».

Слово *máj* прийшло у старочеську мову з латинської мови і означало останній місяць весни. Свою назву, як відомо, цей місяць дістав у календарі на честь давньогрецької богині Майї, ім'я якої у перекладі з грецької мови означає «мати, годувальниця». За античних часів богині 1 травня приносили жертви з проханням дати багатий урожай. На її честь ставили прикрашене дерево, що символізувало перемогу над розгулом диявольських сил у ніч з 30 квітня на 1 травня (*filipojakubská noc* - у чехів, вальпургієва ніч - у східних слов'ян), торжество доброго начала над злим (з цим колом уявлень пов'язане походження чеських ФО *pálit čarodějnice, stavět máj*).

З точки зору вияву «живої старовини» у семантиці чеських фразеологізмів на позначення весільних звичаїв і обрядів вирізняються ФО із символічним компонентом *вінок*. Вінок у народній традиції здавна був символом дівочої непорочності. У чеських образних контекстах фразеологізм *svatební/panenský věneček/věneč/vínek* означав розмариновий або миртовий вінок нареченої (на відміну від вінка з барвінку в українській традиції). Цілком імовірно, що свято Івана Купала (sv. Jana Křtitele), що за старим стилем припадало на день літнього сонцестояння (час найсильнішої і найбуйнішої вегетації природи), могло вважатися архаїчною формою шлюбу, а плетення вінків і опускання їх на воду - обряд розставання з дівуванням. Ця народна символіка вінка пережила тисячоліття і фіксується у фразеології сучасної чеської

мови: *přijít o věnec/ztratit věnec, připravit někoho o věnec, dostat se pod čepec, být pod čepcem*.

Не менш важливою символікою визначалася і каша. У фразеології сучасних чеської та української мов це символ неприємної ситуації, якоїсь халепи, колотнечі, пор.: чеськ. *navarít někomu pěknou kaši, octnout se v pěkné kaši*; укр. *заварити кашу/пиво/халепу, заварити круту кашу*. На нашу думку, український фразеологізм *наварити каші/пива* первісно означав «влаштовувати сімейне торжество (весілля, хрестини)», а його сучасне значення «затіяти складну справу; що може дати неприємні наслідки» є результатом семантичного розвитку первісного значення.

Аналіз семантики чеських фразеологізмів, пов'язаних з характеристикою весільних звичаїв і обрядів, показав, що в чеській мові ця група ФО є численною і своєрідною за змістом. Образну інтерпретацію дістали основні етапи весілля - сватання, заміна вінка на очіпок тощо. У семантичній структурі зазначених ФО відбилася певна символіка окремих предметів (вінка, каші, короваю), а також відобразилися народні повір'я і прикмети.

У словесних формулах, які образно характеризують появу людини на світ, виявляється ідея сакральності цієї події. Особливості внутрішньої форми фразеологізмів зазначеної семантики полягають у використанні стародавніх міфологічних і світоглядних уявлень, обрядових дій. Так, наприклад, мотивування ФО *čekat se do kouta* «бути напередодні пологів», *být v koutě/přijít do kouta* «перебувати в ізолюваному кутку кімнати після народження дитини» пов'язане з архаїчною вірою у чуже «зле око», від якого молоду матір слід було ізолювати у кутку кімнати за спеціальною занавіскою, оздобленою вишивкою з символічним орнаментом.

Фразеосемантичне поле «смерть» охоплює у чеській мові значно численішу групу ФО порівняно з групою тих усталених виразів, які маніфестують поняття «народження», «життя». Це пояснюється загальною семантичною асиметрією фразеологічної системи у бік негативних значень. Аналіз внутрішньої форми фразеологізмів дозволяє окреслити коло образних уявлень чехів про смерть і потойбічний світ. Зокрема, це уявлення про смерть як кінець земного життя, як вічний сон, відхід душі із тіла. Мотивуючими

компонентами ФО виступають слова *Bůh, duše, onen svět, onen břeh, ráj*. У деяких ФО, які є, очевидно, пізнішого походження і функціонують переважно у розмовній мові, відмічається стилістичне зниження семантики.

У цьому розділі аналізуються фразеологічні формули мовного етикету - привітання, побажання і прощання, які є каркасом комунікативного акту. Таке обмеження зумовлено також тим, що інші форми мовного етикету - ситуації привернення уваги, прохання, вибачення, подяки і т.п. - послуговуються переважно лексичними засобами вираження. Проведений аналіз дає підстави твердити, що стандартність багатьох ситуацій спілкування спричиняє виникнення еквівалентних формул вітання навіть у віддалених за походженням мовах, наприклад, чеське *Dobrý den!* та німецьке *Guten Tag!* Однак у чеській мові існують спеціальні сакральні привітання з компонентами *Bůh, Pán, Pánbůh: pozdrav Pánbůh* «дай, Боже, здоров'я», де слово *pozdrav* - імператив застарілого дієслова *pozdraviti* «дати здоров'я». Цей вислів функціонує переважно у колі людей старшого покоління. Деякі фразеологізми-вітання супроводжуються відповідними кінемами - рухами, жестами. Вони регламентують такі узвичаєні правила етикету, як знімати шапку, вітаючись, тиснути праву руку (*podávat / (s)tísknout někomu pravici*), цілувати руку жінці, уклонитися на знак вітання.

Усталені формули привітання типу *Dobrý den!* функціонують у мові з прадавнини. Інші, виникаючи «на вимогу часу», так само і зникають. Йдеться про чеське привітання *Čest práci!* Останнім часом у зв'язку з глибокими соціально-політичними змінами у чеському суспільстві воно практично не вживається. До етикетних фразеслогічних виразів прощання у чеській мові належать такі безеквівалентні ФО, як *dát/řict někomu sbohem, dát někomu vale*. Своєрідним є побажання успіху - *zlom vaz!*

У третьому розділі «Концепти народної духовної культури в інтерпретації чеських фразеологізмів» досліджуються питання взаємозв'язку мотивації фразеологічного значення усталених виразів з контекстом народних звичаїв, обрядів, вірувань. У першому параграфі цього розділу вивчаються особливості семантики ФО, пов'язаних з чеським Різдом. Здійснений аналіз показав, що в

чеській мові існують ФО, які зберігають сліди язичництва, зокрема дохристиянський культ сонця, по'язаний з днем зимового сонцестояння. У дохристиянській міфології символом сонця вважалося порося. Як підкреслював О.О.Потебня, це тварина, «присвячена сонячному божеству»¹. У багатьох європейських народів (українців, росіян, чехів, поляків, сербів, хорватів, німців, англійців) вживання свинини як обов'язкової обрядової їжі на Різдво - це відгомін язичницького культу сонця. (Пор. чеське прислів'я *Vánoce jsou vánoce, a pečeně jest jejich sestra*, сербське *Божих је Божић, а пециво му је брат*). Ця символіка збереглася до сьогодні у чеській ФО *pouštět prasátka* (букв. «пускати поросят»), що означає «відбивати у дзеркалі сонячне світло», пор. укр. *пукати зайчиків*. Християнська релігія язичницькому божеству Сонцю протиставила Христа як творця і сонця, і усього живого на землі. З'явився звичай на Щедрий вечір (у католиків 24 грудня - день зимового сонцестояння) суворо дотримуватися посту до появи першої зірки на небосхилі. Постити мали не лише дорослі, але й діти. За це їм батьки обіцяли винагороду: увечері вони побачать на небі *zlaté prasátko* «золоте поросятко». Сучасний чеський фразеологізм *vidět zlaté prasátko* означає «бути приємно відзначеним, дістати винагороду» і навпаки, фразеологізм *neudělat něco ani za zlaté prase* вживається у випадку відмови щось зробити за будь-яку винагороду. У чеській діалектній фразеології структурно-семантичну модель *ani za nic* «нізащо» організують різні «золоті» домашні тварини (а золото, за О.О.Потебнею, «пов'язане зі світлом»): *ani za zlaté prase / zlaté tele / zlatého koně / pečeného kohouta*. У зазначений ряд *pečený kohout* «смажений півень» потрапив не випадково. Як зазначав О.О.Потебня, півень, без сумніву, має відношення до земного вогню, а цей вогонь може ототожнюватись з вогнем сонця. Пор. ФО *posadit někomu červeného kohouta na střechu* «підпалити хату», укр. *пукати червоного півня* «викликати пожежу».

В аспекті традицій чеської народної «сміхової культури» (термін, введений у науковий обіг М.М.Бахтіним) вивчається походження ФО *(u)dělat si apríl (z někoho) // poslat/vyvést/vyvádět někoho aprílem* «пожартувати, обманути кого-небудь, даремно кудись пославши,

¹ Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. - 1863. - С. 26.

покепкувати». Жартівливі першоквітневі обмани не випадково пов'язані з квітнем. Ця традиція сягає найглибшої давнини, а саме античних карнавалів західноєвропейських народів і весняних свят зустрічі весни у язичницьких слов'ян. У дослідженні історії розвитку семантики зазначених фразеологізмів слід зупинитися на тих моментах архаїчних свят, у яких певна семіотична роль відводилася сміху. Звернення до порівняльно-етнографічних типологій при етимологічному аналізі фразеологізмів є суттєвим і необхідним прийомом, оскільки більшість стійких виразів має екстралінгвістичну мотиваційну основу. Семантика зазначеної ФО може бути реконструйована у вигляді ланцюжка *dělat si apríl (z někoho)* ← *dělat si blázna (z někoho)* ← *dělat si šašky (z někoho)* ← *dělat si žerty (z někoho)* ← *dělat si svátek (z někoho)* ← *dělat si masopust (z někoho)*. В результаті аналізу етнолінгвістичного матеріалу джерелом генезису й розвитку семантики ФО *dělat si apríl (z někoho)* вважаємо античні карнавальні традиції, культу міфічних богів Діоніса і Бахуса, у слов'ян - богині Лади, язичницькі звичаї і обряди чеського свята *masopust*, пов'язаного із святом зустрічі весни в період весняного рівнодення. Сучасні першоквітневі жарти - це відлуння магічного сміху найдавніших епох, які у наш час втратили своє первісне обрядове значення і набули розважального характеру.

Одним з аспектів дослідження є з'ясування прийомів створення гумористичного ефекту в чеській фразеології. Гумор у мові не існує сам по собі. Суть його полягає у грі мовними засобами: звуками, словами, виразами. На нашу думку, найвишого ступеня виразності каламбури досягають у фразеології, що зумовлено самою природою ФО як продукту вторинної, образно інтерпретованої номінації. Спостереження переконують, що завдяки цій властивості словникові значення компонентів ФО у каламбурах остаточно не зникають, а ледь помітно «мерехтять» і тому можуть бути обіграні. Гумористичний ефект у чеських фразеологізмах досягається шляхом використання явищ полісемії, омонімії, паронимазії, контамінації, макаронізму, плеоназму, навмисного перефразування, алітерації, асонансу, рими.

У заключній частині дисертації подаються основні висновки. Кожна мова відбиває певний спосіб сприйняття і концептуалізації

світу, який є як універсальним, зумовленим загальними законами людського пізнання, так і національно своєрідним. Найбільш яскраво і самобутньо національна специфіка мови розкривається на її фразеологічному рівні. Національно-культурні особливості семантики чеських фразеологізмів виявляються у денотативно-сигніфікативному і конотативному аспектах значення фразеологічних одиниць через національну маркованість компонентного складу, систему образних уявлень. Етнокультурні особливості мотивування внутрішньої форми фразеологізмів ґрунтуються на своєрідному трактуванні концептів, уявлень, стереотипів, символів, міфологем тощо. У дисертаційному дослідженні було виявлено значний пласт фразеологізмів, план вираження яких не має очевидних національних рис, але вони є кумуляторами національно-культурної інформації. Релевантною для них є культурна конотація - співвіднесення образної мотивації з контекстом народної духовної культури - звичаями, обрядами, віруваннями.

Національно-культурна семантика фразеологізмів має важливе значення для з'ясування особливостей національно-мовної картини світу, а у комунікативній сфері - для лінгводидактики. У зв'язку з цим актуальним є створення одно- і двомовних лінгвокраїнознавчих словників.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях автора:

1. Чеські фразеологізми з компонентами-назвами квітів та їх народна інтерпретація // Мовознавство. - 1995. - № 6. - С. 62-69.
2. Національно-культурна маркованість чеських фразеологізмів (у зіставленні з українськими фразеологізмами) // Функционирование фразеологии в тексте в периоды кризиса идеологии и культуры. - Оломоуц, 1995. - С. 21-23.
3. Як горох при дорозі... // Культура слова: Респ. міжвід. зб. - К.: Наук. думка, 1990. - Вип. 39. - С. 53-55.
4. Українська та чеська фразеологія в контексті етнічної культури // Мовознавство: III Міжнародний конгрес українців. - Харків: Око. - 1996. - С. 201-204.

5. Чеська «сміхова культура» в етнолінгвістичному висвітленні (на матеріалі одиниць фразеологічного рівня мови) // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Слов'янська культура : здобутки і втрати». - Том II. - Полтава: ПДП. - 1996. - С. 269-272.
6. Семантичні особливості українських і чеських етнокультурних фразеологізмів // Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції «Проблеми зіставної семантики». - К.: КДЛУ. - 1997. - С. 204-206.
7. Концепти народної духовної культури в чеській «фразеологічній картині світу» // Провідні лінгвістичні концепції кінця ХХ століття: Тези Всеукраїнської наукової конференції. - Львів: ЛДУ. - 1996. - С. 79-80.
8. О лексическом варьировании фразеологизмов в чешском языке // Тези доповідей і повідомлень ІХ Республіканської славистичної конференції. - Ч. І. - Одеса: ОДУ. - 1987. - С. 18.
9. Національно-культурна семантика фразеологізмів слов'янських мов // Тези доповідей Х Всеукраїнської славистичної конференції «Духовне відродження слов'ян у контексті європейської і світової культури». - Том 2. - Чернівці: ЧДУ. - 1992. - С. 224-225.
10. Структурно-семантическое моделирование фразеологических единиц со значением "психическое состояние человека" в чешском и украинском языках // Синхронно-сопоставительное изучение грамматического строя славянских языков: Тезисы докладов и сообщений советско-польской конференции. - М.: Наука. - 1989. - С. 10-11.

Даниленко Л.І. Національно-культурні особливості семантики чеських фразеологізмів. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.03 - слов'янські мови. - Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України, Київ, 1997.

У дисертації досліджуються національно-культурні особливості семантики фразеологізмів чеської мови. Аналізуються основні тематичні класи чеської фразеології. Встановлено, що етнокультурні особливості мотивування образної основи фразеологізмів полягають

у своєрідному трактуванні уявлень, концептів, символів, міфологем. Розглянуто вплив країнознавчих фонових знань на національну маркованість фразеологічних одиниць. Чеські фразеологізми національно-культурної семантики - виразний і самобутній фрагмент мовної картини світу.

Ключові слова: мова і культура, мовна картина світу, чеська фразеологія, фразеологічна одиниця, семантика, конотація, лінгвокраїнознавство, етнолінгвістика.

Даниленко Л.И. Национально-культурные особенности семантики чешских фразеологизмов. - Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.03 - славянские языки. - Институт языковедения им.А.А.Потебни НАН Украины, Киев, 1997.

В диссертации исследуются национально-культурные особенности семантики фразеологизмов чешского языка. Анализируются основные тематические классы чешской фразеологии. Установлено, что этнокультурные особенности мотивировки образной основы фразеологизмов заключаются в своеобразной трактовке представлений, концептов, символов, мифологем. Рассмотрено влияние страноведческих фоновых знаний на национальную маркированность фразеологических единиц. Чешские фразеологизмы национально-культурной семантики - выразительный и самобытный фрагмент языковой картины мира.

Ключевые слова: язык и культура, языковая картина мира, чешская фразеология, фразеологическая единица, семантика, коннотация, лингвострановедение, этнолингвистика.

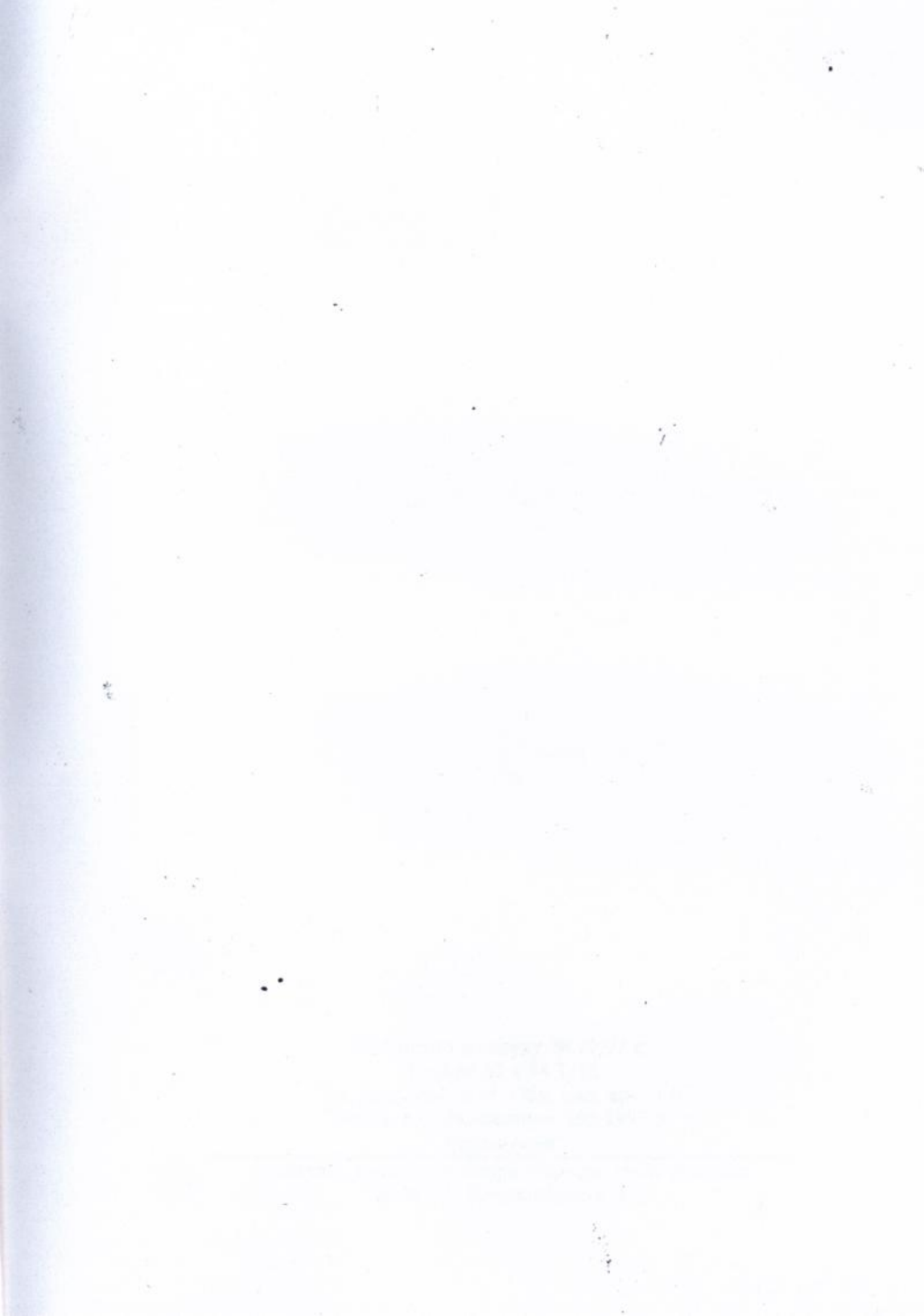
Danylenko L.I. National cultural peculiarities of semantics of Czech phraseological units. Manuscript.

Thesis for the obtaining of scientific degree of the Candidate of philological sciences according to speciality 10.02.03. - Slavonic languages. Institute of Linguistics named after O.O. Potebnya of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 1997.

Problems of national cultural peculiarities of Czech phraseological units are researched in the thesis. Topical classes of Czech phraseology are analysed. It is discovered that national cultural peculiarities of motivating a figurative basis for phraseological units lie in the distinctive traditional interpretation of perceptions, concepts, symbols, and mythologens. Influence of country study background knowledge on the national marking of phraseological units is discussed. Czech phraseological units of national cultural semantics constitute a distinctive and original fragment of lingual picture of the world.

Key words: language and culture, lingual picture of the world, Czech phraseology, phraseological units, lingual country study, ethical linguistics.

Das-

Підписано до друку 28.10.97 р.
Формат 60 x 84 1/16
Ум. друк. арк. 0,9^{*} Обл. вид. арк. 1,0
Тираж 100. Замовлення 560 1997 р.
Безплатний

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ - 1, Грушевського, 4

434872

AB 38968

AB 38968